

اخلاق حرفه ای و موازین ارزشی اسلام در کسب و کار

مهدی ابراهیمی نژاد

دانشیار گروه مدیریت، دانشکده مدیریت و اقتصاد، دانشگاه شهید باهنر کرمان

Dr_Ebrahiminejad@yahoo.com

چکیده

اخلاق حرفه ای در اسلام جایگاه والایی دارد به طوری که از جهات مختلف در کسب و کار مورد تأیید قرار گرفته است. اخلاقیات به عنوان مجموعه ای از اصول، اغلب به عنوان منشوری برای راهنمایی و هدایت استفاده می شود. اخلاق حرفه ای در کسب و کار یکی از مسائل اساسی تمام جوامع بشری است که در حال حاضر، در جامعه ما در محیط کار کم و بیش مورد توجه قرار گرفته است. یکی از نگرش های اسلام، آمیختن ارزش های اخلاقی با امور اقتصادی است، زیرا برای رسیدن به سعادت پایدار، جامعه اسلامی نیازمند اقتصادی پویا و نیز تحکیم و تقویت ارزش های اخلاقی است. با توجه به اهمیت و ضرورت اخلاق حرفه ای در کسب و کار از دید اسلام، در این مقاله پس از مروری بر ارتباط اخلاق و کسب و کار و همچنین نقش اخلاق حرفه ای در کسب و کار از منظر اسلام، با تکیه به منابع و آموزه های دینی همچون قرآن کریم، نهج البلاغه و احادیث و روایات به ذکر برخی از اصول اخلاقی حاکم بر کسب و کار و نیز نقش باورهای دینی در اخلاق حرفه ای می پردازیم. در پایان نتایج تحقیق، ارائه و پیشنهاداتی مطرح خواهد شد.

واژگان کلیدی: اخلاق حرفه ای، کسب و کار، اسلام

مقدمه

اخلاق، جمع خُلق به معنای صفت نفسانی پایدار است. این صفت ها دو دسته اند: دسته نخست: صفت هایی که باعث سعادت، نجات و مجاورت انسان با اهل الله شده و فضائل نامیده می شوند و دسته دوم صفت هایی که سبب هلاکت آدمی می شوند و به رذائل موسومند. علم اخلاق، علمی است که رذائل و راههای معالجه ی نفس از آن ها، و چگونگی آراسته شدن به آن ها را تبیین می کند. (نراقی، ۱۳۷۹).

در زبان انگلیسی کلمه Ethics (اخلاق)، از واژه یونانی Etikos به معنی "عادت"، "خصلت"، "خلق و خوی"، "سرشت"، "روش" و نظایر آن گرفته شده است و به مجموعه ای از باورها و دیدگاههای مرتبط با منش آدمی اطلاق می شود که رفتار افراد، گروهها، نهادها و ملت ها را هدایت می کند. (علمی، ۱۳۸۷).

اخلاق در اسلام جایگاه والایی دارد به طوری که پیامبر اکرم (ص) هدف بعثت خود را تتمیم مکارم اخلاقی بر شمردند. همچنین امام کاظم (ع) ملاک کمال ایمان را پابندی به ارزش های اخلاقی دانسته اند.^۱ (حرانی، ۱۳۸۲). قرآن کریم نیز تزکیه نفوس را در جایگاه یکی از هدف های رسالت پیامبر اکرم ذکر فرموده است. (آل عمران (۳)، ۱۶۴)

حوزه اخلاق کسب و کار پیشینه ای طولانی و تاریخی دارد. از زمانی که انسان توانست کالایی بیش از نیاز خود تولید کند، مبادله و تجارت آغاز شد و با این رویداد اصول و ضوابط حاکم بر رفتارهای انسان نیز مورد توجه قرار گرفت. اخلاق کسب و کار به معنایی که در دنیای امروز متداول است از دهه ۱۹۷۰ میلادی در محافل دانشگاهی و تجاری آمریکا مورد استفاده قرار گرفت. (نهادنیان، ۱۳۸۵).

اخلاق کسب و کار حوزه ای از اخلاق کاربردی است که هنجارهای ناظر بر عملیات تجاری را تعریف می کند. به عبارت دیگر، اخلاق کسب و کار به کارگیری اصول اخلاق عمومی برای حل مسائل و مشکلات بنگاهها و مؤسسات تجاری است. (بیات، ۱۳۸۶).

در چند دهه اخیر، شکل گیری جنبش اخلاق حرفه ای، زمینه ساز ایجاد نهضت علمی در زمینه اخلاق کسب و کار بوده است. اکنون اخلاق حرفه ای به رشته ای دانشگاهی تبدیل شده است و کتاب ها، مقاله ها و حتی نشریه های تخصصی زیادی در این حوزه از اخلاق کاربردی منتشر می شود. (توکلی، ۱۳۸۸).

باتوجه به ضرورت اخلاق حرفه ای در کسب و کار و اهمیت آن از دیدگاه اسلام، در این مقاله سعی شده است با تکیه بر منابع و آموزه های دینی همچون قرآن کریم، نهج البلاغه و احادیث و روایات، به بررسی نقش اخلاق حرفه ای در کسب و کار و همچنین اهمیت آن از منظر اسلام بپردازیم. علاوه بر آن به برخی از اصول اخلاقی حاکم بر کسب و کار براساس احادیث و روایات و نیز نقش باورهای دینی در اخلاق حرفه ای اشاره خواهد شد.

پیشینه تحقیق

اخلاق تجاری و کسب و کار، شاخه ای از اخلاق کاربردی (علمی) است که اصول اخلاقی و معنوی یا مسائل اخلاقی ناشی از آن را در محیط تجاری مورد بررسی قرار می دهد. در قرن بیست و یکم با توجه به جهانی شدن اقتصاد و به تبع آن گسترش بازارها، ضرورت رعایت نکات اخلاقی در تجارت و کسب و کار بیش از پیش افزایش یافته است. توجه به اصول اخلاق تجاری و

کسب و کار در دهه ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ در بنگاه های بازرگانی مهم و محافل دانشگاهی به شدت افزایش یافت و در بسیاری از دانشگاههای مهم دنیا رشته جدیدی به نام "اخلاق کسب و کار" یا "اخلاق حرفه ای" به وجود آمد و اغلب مؤسسات مهم اقتصادی دنیا دستورالعمل هایی برای رعایت نکات اخلاقی در فعالیت های روزمره یا رفتار کارکنان خود تدوین کردند. (علمی، ۱۳۸۷).

به زعم تلاش های قابل ملاحظه ای که در اکثر حوزه های اخلاق صورت گرفته، حوزه کسب و کار هنوز هم از فقدان یک اصول مدون و پذیرفته شده، دچار محدودیت است و این نقص به طور خاص در مورد اخلاق کسب و کار با رویکرد اسلامی مشاهده می شود. اندیشمندان مسلمان هنوز به صورت جدی به عرصه اخلاق حرفه ای کسب و کار و از جمله مبحث بنیادین فلسفه اخلاق اسلامی کسب و کار وارد نشده اند. (توکلی، ۱۳۸۸).

دادگر (۱۳۸۵)، التزام به اخلاق در امور کسب و کار از منظر اسلامی را در راستای تقویت کارآیی می داند. او بیان می کند که اخلاق کسب و کار می تواند نوعی انضباط و اعتماد در سیستم های تصمیم گیری ایجاد کند.

^۱-امام موسی کاظم(ع):كَمَلُ الْمُؤْمِنِينَ أَحْسَنُهُمْ خَلْقًا.(حرانی،۱۳۸۲)

^۲-لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَ إِنَّ كَلِمَاتٍ مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ.

(آل عمران (۳)، ۱۶۴)

معصومی نیا (۱۳۸۶)، با الهام از نظریه های عمر چاپرا، در مقاله ای با عنوان: "اخلاق اقتصادی، مبانی بینشی، آموزه ها و آثار"، اخلاق را به منزله دست نامرئی نظام اقتصادی اسلام برای مقابله با شکست بازار می داند و تأکید می کند که آموزه های اخلاقی نه تنها مانع شکوفایی اقتصاد نیست بلکه آحاد جامعه را از درون می سازد تا آن جا که خودشان منافع شخصی را در جهت منافع عموم سامان دهند.

ایروانی (۱۳۸۳)، در مقاله ای با عنوان "اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث"، اخلاق اقتصادی را بخشی از آموزه های اسلامی می داند که از یک سو مؤلفه های رشد و توسعه اقتصادی و رفاه عمومی را ارائه می کند و از سوی دیگر، شیوه ها و عناصر مقابله با مفاسد و سالم سازی فعالیت اقتصادی را بر می نمایاند و بستر لازم را برای رشد معنویت و سعادت ابدی انسان نیز فراهم می سازد.

بکان (۱۹۹۷)، در کتاب "اخلاق کسب و کار اسلامی" بر ویژگی های اخلاق کار از دیدگاه اسلام تأکید کرده است. به زعم او نظام اخلاقی اسلام که بر آموزه هایی چون توحید، عدل، آزادی انتخاب، مسئولیت و خیرخواهی استوار است، به اخلاق کسب و کار اسلامی، رنگ و بوی توحیدی می دهد.

فرامرزی قراملکی (۱۳۸۳)، در "کتاب اخلاق حرفه ای" اخلاق کسب و کار را شرطی لازم برای موفقیت در تجارت در دنیای معاصر می داند. به زعم او، گسترش اخلاق کسب و کار، با ایجاد روحیه اعتماد متقابل میان صاحبان بنگاههای تولیدی و مشتریان، باعث موفقیت صاحبان کسب و کار می شود.

شرفی (۱۳۸۴)، در تحلیل فلسفه اخلاق معیشت به تأثیر اخلاق در موفقیت کسب و کار اشاره می کند. وی با استناد به روایات وارد شده از معصومان، آثار مثبت اخلاق نیکو را بر گسترش رزق و روزی و تأثیر اخلاق بد بر تنگدستی و فقر بیان می کند.

ورود به مباحث فلسفه اخلاق کسب و کار از منظر دین را می توان در مقاله آندروگاستافسون (۱۳۸۵)، جست و جو کرد. او برای اثبات امکان پذیری اخلاق کسب و کار مسیحی یا دینی به انتقاد از دوگانه گرایی اخلاقی پرداخته، تفکیک اخلاق فردی از اخلاق کسب و کار را مردود می شمارد.

۱- رابطه اخلاق و کسب و کار

در میان عوامل موثر بر موفقیت تجارت و کسب و کار، گاه از اخلاق حرفه ای تجارت و کسب و کار نیز سخن به میان می آید. این ادعا به گونه ای متناقض نماند؛ زیرا ماهیت سود گرایانه کسب و کار تجاری، به ظاهر تناسبی با مباحث اخلاقی

ندارد. براساس دیدگاه های سنتی در اقتصاد، تجارت و اخلاق دوگونه فضیلت متفاوت را ترویج می کنند. تجارت، کسب سود و منفعت را دنبال می کند، در حالی که اخلاق به دنبال کسب فضیلت است. این دو هدف متفاوت موجب تمایز این دو از یکدیگر می شوند. از این رو نمی توان از تاجرانتظار داشت درحوزه کسب و کار به دنبال اخلاق باشد. وی بنا به نوع کار خود می باید در پی کسب سود و منفعت باشد و این امر قابل جمع شدن با توصیه های اخلاقی نیست. (فرل، فردریک، ۱۹۹۷؛ جونز، ۲۰۰۵).

در مقابل، برخی با رد این پیش داوری، معتقدند تجارت و کسب و کار توأم با اخلاق می تواند تاجران را در دستیابی به موفقیت در کسب و کار خود کمک رساند. این مهم می تواند با کسب اعتبار و شهرت در فضای کسب و کار و در نتیجه جلب اعتماد مشتریان صورت گیرد. گذشته از آن که تجارت و کسب و کار بدون اخلاق، همواره آسیب های فراوانی را در بر داشته به طور مستقیم و یا غیر مستقیم حتی به خود تاجران و بازاریابان آسیب می رساند. این دیدگاه به طور خاص در دهه های اخیر طرفداران زیادی در میان متفکران علوم اجتماعی و همچنین افکار عمومی پیدا کرده است. (گنورگه، ۱۳۸۵).

جدا کردن اخلاق از کسب و کار می تواند فاجعه آخرین باشد. با نگاهی به تاریخ فعالیت های اقتصادی بشر می توان این نکته را تأیید کرد که ضعف اخلاق حرفه ای در کسب و کار موجب بروز مشکلات بسیاری در جوامع بشری شده است. بروز مشکلات زیست محیطی در دنیای معاصر، بروز فجایع انسانی همانند حادثه بوپال هند، شکل گیری تجارت های ضد اخلاقی و تجارت مواد مخدر، قاچاق انسان، و تخریب پیوسته محیط زیست ولایه جو، همه ناشی از نبود نظام اخلاقی در کسب و کار و تجارت است (توکلی، ۱۳۸۹).

از طرف دیگر، گسترش اخلاق در فضای کسب و کار می تواند موجب رونق فعالیت های تجاری شود. در تجارت موجود غالباً شرکت های وفادار به اخلاق حرفه ای موفق ترند. گذشته از آن تقویت اخلاق در تجارت می تواند به آن مفهومی انسانی بخشیده، ریشه بسیاری از تعارض های موجود را از بین ببرد (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۳).

۲- اخلاق حرفه ای و اهمیت آن از منظر اسلام

اخلاق حرفه ای، یکی از مسائل اساسی همه جوامع بشری است در حال حاضر، متأسفانه در جامعه ما در محیط کار، کمتر به اخلاق حرفه ای توجه می شود. جامعه ما نیازمند آن است تا ویژگی های اخلاق حرفه ای همانند دلبستگی به کار، روحیه مشارکت و اعتماد، ایجاد تعامل با یکدیگر، ... تعریف و برای تحقق آن فرهنگ سازی شود. امروزه بسیاری از کشورها در جهان صنعتی به این بلوغ رسیده اند که بی اعتنائی به مسائل اخلاقی و فرار از مسئولیت ها و تعهدات اجتماعی، به از بین رفتن بنگاه می انجامد (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۳).

مفهوم اخلاق حرفه ای

در ابتدا مفهوم اخلاق حرفه ای به معنای اخلاق کار و مشاغل به کار می رفت. امروزه نیز عده ای از نویسندگان اخلاق حرفه ای از معنای نخستین این مفهوم برای تعریف آن استفاده کرده اند. اصطلاحاتی همانند " Work Ethics " و " Professional Ethics " معادل اخلاق کاری یا اخلاق حرفه ای در زبان فارسی به کار می رود. (آریا نیپورکاشانی، ۱۳۸۵) - مقصود از اخلاق حرفه ای، تأمل درباره ابعاد اخلاقی مسائل و موضوعاتی است که به مشاغل خاص مربوط می شود مانند اخلاق پزشکی، اخلاق تجارت و ... (معارفی، ۱۳۸۸).

- اخلاق حرفه ای ، به منزله شاخه ای از دانش اخلاق به بررسی تکالیف اخلاقی در یک حرفه و مسائل اخلاقی آن می پردازد و حرفه را فعالیت معینی می داند که موجب هدایت فرد به موقعیت تعیین شده همراه با اخلاق خاص است. (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۳).

دیدگاه اسلام به اخلاق حرفه ای که در اصول، ارزش ها و ماهیت این دین الهی ریشه دارد، دیدگاهی عام و فراگیر و جهان شمول شمرده می شود که اگرچه منتسب به فرهنگی خاص به نام فرهنگ اسلامی است، اما به دلیل فطری بودن این دین، در برگیرنده تمامی اصول و فروع اخلاقی است که در زمینه حرفه ها مطرح شده است.

مباحث فراوانی در اخلاق، به طور کلی، اخلاق رهبریت، مدیریت و مناصب ویژه، به طور خاص، در نهج البلاغه مطرح گردیده است. حضرت علی (ع) بارها در نامه هایشان به مالک اشتر، به برگزیدن مسئولان و کارگزاران با اخلاق شایسته تأکید می فرماید و مشاهده می شود که امام بیش از هر چیز بر اخلاق اداری تأکید می کند و آن را ملاک و معیار معرفی می کند. از منظر ایشان آنچه مایه برتری آدمیان و سبب والایی ایشان است، کرامت های اخلاقی است. اگر اخلاق حرفه ای در زندگی کاری انسان وجود داشته باشد، کار کردن شیرین و توأم با رضایت شغلی و احسان رضایتمندی و خود شکوفایی از یک سو و رضایت مردم و پیشرفت امور و شکوفایی کار از سوی دیگر است و در نتیجه کار موجب رضایت خالق و بارش رحمت ها و برکت ها، رشد و شکوفایی استعداد های انسان در جهت کمال مطلق، در عرصه کار و عمل بر پایه های اخلاقی حرفه ای است. حضور اخلاق حرفه ای کار کردن را از صورتی تکراری و خسته کننده و ملال آور بیرون می برد و به انسان، احساس تعالی می بخشد. (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۹).

ملاک نهایی اخلاق حرفه ای امری است که در توجیه و اثبات تمام توصیه های اخلاقی به منزله کمال برهان اخذ می شود و خود محتاج توجیه و اثبات نیست. همان گونه که به منزله آخرین غایت و آرمان رفتار اخلاقی نیز اخذ می شود. فیلسوفان اخلاق در باب ملاک نهایی اخلاق، نزاع فراوان دارند. بر مبنای نظم اخلاقی اسلام، ملاک نهایی اخلاق، خداست و هر رفتاری که مقرب به او باشد، فضیلت است و هدف نهایی تخلق، تقرب به اوست و چنین ملاکی هم حسن فعل را تأمین می کند و هم حسن فاعلی را تضمین می کند. (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۸).

۳- نقش اخلاق حرفه ای در کسب و کار

امروزه شرکت ها و مؤسسات تجاری به طور روز افزونی در پی شناخت رابطه میان اخلاق کسب و کار و عملکرد و مالی هستند. شرکتهایی که خود را ملزم به رعایت اصول و رفتارهای اخلاقی در کسب و کار می دانند، همواره موفقیت های بیشتری

در قیاس با سایر شرکتها کسب نموده اند. نمونه ای از مزایای اخلاق در فرآیند کسب و کار عبارتند از: جذب و حفظ استعدادها، وفاداری سرمایه گذاران، رضایت مشتری. (پالوی، ۲۰۱۱).

التزام به اخلاق کسب و کار، نوعی اعتماد به وجود می آورد که خود سرمایه ای اجتماعی و ارزشمند است و موفقیت بنگاه های مربوطه را تضمین می کند. از سوی دیگر بسیاری از ناملازمات مربوط به کارکرد شرکت ها و بنگاه ها به عدم التزام اخلاقی کارگزاران اقتصادی (اعم از بنگاه ها، خانوارها و دولتمردان) بر می گردد. ارائه اطلاعات غلط در مورد کالاها، مبادرت به دروغ در معاملات، تبلیغ غیر واقعی، ارائه آمار و گزارش غلط، دزدی اینترنتی و هزاران مورد مشابه از نمونه بی توجهی به اخلاق کسب و کار می باشد. (پاتمن، ۱۹۹۳).

توجه به اخلاق کسب و کار، نه تنها در تقویت هنجارهای اجتماعی موثر است، بلکه می تواند بر کارآمدی عملکرد سیستم های مدیریتی و اقتصادی نیز بیافزاید. اخلاق کسب و کار می تواند نوعی انضباط و اعتماد در تصمیم گیری ایجاد کند. (دادگر، ۱۳۸۵).

۴- نقش اخلاق حرفه ای در کسب و کار از دیدگاه اسلام

سیستم اخلاقی اسلام با سیستم های اخلاقی سکولار (دنیوی) و دستورات اخلاقی سایر ادیان متفاوت است. مسلمانان اصولی دارند که نه به زمان بستگی دارد و نه توسط هوس های انسانی (هواهای انسانی) تحت تأثیر قرار می گیرند. اصول اخلاقی اسلام در همه زمان ها قابل اجراء است چون خالق یکتا از هر چیز به انسان نزدیک تر است و خداوند دانش کامل و ابدی را داراست. اصول اخلاقی اسلام نه تنها به منافع فرد و بنگاه اقتصادی می اندیشد، بلکه منافع اجتماعی را نیز در نظر می گیرد. رعایت اخلاق کسب و کار براساس شریعت مقدس اسلام سبب محدودیت هایی می گردد که این بایدها و نبایدها موجب رشد و تعالی افراد در بنگاههای اقتصادی و در نتیجه کسب اعتماد و حسن ظن برای آن دستگاه اقتصادی و کالا می شود که این موضوع می تواند باعث جذب سهم بیشتری از بازار و مشتریان شود. رعایت اخلاق کسب و کار براساس اصول اسلام می تواند تضمین منافع فرد، اجتماع و آیندگان را بنماید و این در حالی است که منافع بنگاه اقتصادی منافع غیر مشتریان و محیط زیست نیز تأمین می شود. کسب رضایت الهی از اصول اولیه اخلاق بازرگانی و کسب و کار در اسلام بوده و بر این اساس، بازرگان و بازاریاب مسلمان از هرگونه مفسده و حرامی اجتناب می ورزد. (ونوس و خانی جزئی، ۱۳۸۰)

در صورت التزام به اخلاق کسب و کار از منظر اسلامی، فضای آکنده از صداقت، عدالت، اعتماد، رعایت استاندارد کالا بر بازار حاکم خواهد شد و این خود تضمین کننده امنیت اقتصادی و در راستای افزایش کارایی در بلندمدت است. محور اصلی در کسب و کار، انسانیت انسان است و سرمایه و تولید در خدمت ارزش های انسانی است. (دادگر، ۱۳۸۵).

۵- نقش باورهای دینی در اخلاق حرفه ای

در اندیشه توحیدی امیرمؤمنان علی (ع)، ایمان به حقیقت هستی و باورهای دینی در اصلاح اخلاق حرفه ای، نقش مبنایی دارد. از این رو آن حضرت در فرمان های حکومتی و دستورالعمل های اداری خود، بر یاد حق و یاد معاد تأکید می فرماید و کارگزاران و کارکنان دستگاه اداری خود را با توجه بخشیدن به حاضر و ناظر حقیقی و یاد آوردن حساسیتی دقیق الهی، به پای بندی به اصول اخلاق حرفه ای فرامی خواند، آن که به خدای متعال ایمان دارد و خود را در محضر او می بیند، بی گمان پای بند آداب اخلاقی و رفتار انسانی می گردد. آنکه معاد را باور دارد و حساب و دقیق الهی را بر کردار و رفتار خود حاکم می داند، بی گمان به آنچه از او صادر می شود، توجهی دقیق می نماید و حساسیتی آن عالم را از حساسیتی این عالم به مراتب، سخت تر می داند. امیرمؤمنان علی (ع) به صراحت، رفتار و کردار مبتنی بر اخلاق حرفه ای را بر یاد معاد بنیان می کند و به مالک اشتر سفارش می نماید که بازگشت به سوی پروردگار را بسیار به یاد آورد تا بتواند به درستی عمل کند و از بی انصافی و ستمگری و از تندبوی و سرکشی خود را به دور نگه دارد (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۹).

باورهای دینی از دو جهت در افزایش اخلاق حرفه ای تأثیر دارد. از یک سو وقتی انسان به معاد و عالم باقی ایمان داشته باشد، نیازی نمی بیند که در این دنیای فانی با فریبکاری و خیانت و ستمگری و تکبر برای خود موقعیتی و مقامی کسب کند و چند صباحی بعد رهایش کند و به دیار دیگر برود و از سوی دیگر، افرادی که به خداوند ایمان دارند و او را همواره حاضر و ناظر بر اعمال و رفتار خود می دانند در محضر خدا گناهی مرتکب نمی شوند و در مسئولیت هایشان، امانتدار، متواضع، صبور، خوش خلق و هستند. اینها خود پایه های ایجاد اخلاق حرفه ای است (حسینی، ۱۳۹۰).

۶- اصول اخلاق کسب و کار در اسلام

"اصول اخلاقی" را می توان به عنوان مجموعه ای از اصول که مابین درست و غلط تمایز ایجاد کند، نامید. اصول اخلاقی، رشته هنجارهایی است که تجویز می کند فرد چه کارهایی را باید انجام دهد و از چه کارهایی باید اجتناب ورزد. فخری در مقاله تئوری های اخلاقی در اسلام اصول اخلاق را این طور تعریف می کند: اصول اخلاق یک رشته هنجارهایی است که تجویز می کند که افراد باید چه کارهایی را انجام داده و از چه کارهایی دوری ورزند.^۱

در اسلام، اصول اخلاق اسلامی بر رابطه انسان با خالق خود تاکید می نماید و پشتوانه قانون و اخلاق، فقط و فقط دین است. دین اسلام بنیاد اقتصادش را بر محوریت انسان و مرکزیت او پی افکنده است. اسلام از انسان می خواهد تا معرف های مالی خود را تابع نیازمندی های معنوی و فطرت خود سازد (ونوس و خانی جزینی، ۱۳۸۰).

۷- آداب تجارت و کسب و کار حلال از منظر اسلام

تجارت و داد و ستد در گذشته از راه های تأمین هزینه زندگی انسان بوده و امروز نیز از سودآورترین حرفه ها است. در متون حدیثی بر تجارت برای تأمین روزی تاکید شده است و از این رو که فواید بسیاری دارد مورد تشویق و سفارش قرار گرفته است. (جوادی آملی، ۱۳۹۱) برخی از بزرگان دین نیز به تجارت می پرداختند، نظیر حضرت هود (سلام الله علیه) که پیشه اش تجارت بود (علامه مجلسی، ۱۴۰۴ ق) و پیامبر گرامی که با سرمایه حضرت خدیجه به تجارت می پرداخت و امام صادق (ص) که با دادن سرمایه، دیگران را به آن تشویق می کرد. (کلینی، ۱۳۶۵).

واژه تجارت و کسب و کار در متون اسلامی نیز به کار رفته است ولی رایج ترین معنای تجارت در قرآن و احادیث، خرید و فروش کالا به قصد سود است. (هاشمی، ۱۳۷۵). اشتغال و کسب و کار از عوامل مادی تولید ثروت است و در اسلام کسب حلال واجب شده و از حرام آن باید پرهیز کرد. (جوادی آملی، ۱۳۹۱). رسول خدا (ص) می فرماید: بامدادان به کار پرداختن، برکت آور است و همه همه نعمت ها به ویژه روزی را بیافزاید.^۲ و نیز در جایی دیگر می فرماید: کسی که در راه کسب روزی حلال برای خانواده اش بکوشد، همانند مجاهد در راه خداست.^۳

شرایط کسب حلال

رسول خدا (ص) می فرماید: هر کس [در داد و ستد] چهار چیز را رعایت کند کسبش پاک باشد: هنگام خرید عیب نگذارد، هنگام فروش نستاند، فریب ندهد و در میان داد و ستد سوگند یاد نکند.^۴

از مباحثی که درباره تجارت و تجار در بیشتر منابع فقهی آمده است، آداب تجارت و کسب و کار است که عبارتند از :

۱- فراگیری فقه تجارت

از حضرت امیرالمومنین (ع) نقل شده است که بر منبر می فرمود: ای گروه سوداگران، اول یاد بگیرید مسائل تجارت را، سپس بعد از آن مشغول تجارت شوید والله که ربا در این امت خفی تر است از جای پای مورچه بر سنگ سخت و قسم دروغ. به درستی که تاجر فاجر است وفاجر درجهنم است مگر کسی که حق بگیرد و حق ندهد. (علامه مجلسی، ۱۳۸۸).

۲- خدا محوری در خرید و فروش

رسول خدا (ص) می فرماید: کسی که در کار خرید و فروش است، باید از پنج خصلت دوری گزیند و گرنه داد و ستد نکند؛ ربا، سوگند، کتمان عیب کالا، ستایش از کالا هنگام فروش و بدگویی از آن هنگام خرید.^۵

۱- اخلاق النظریه، ص ۱۰ (برگرفته از فلسفه اخلاق محمدرضا مدرس)

۱- البکور مبارکُ بزید فی جمیع النعم خصوصاً فی الرزق ... (بحارالانوار، ج ۳).

۲- أَلَكَاذُ عَلَى غِيَالِهِ مِنْ خَلَالِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ (الفقيه، ج ۳).

۳- اَرْتَبِعْ مَنْ كُنَّ فِيهِ فَقَدْ طَابَ مَكْسَبُهُ: إِذَا اشْتَرَى لَمْ يَعِْبْ وَ إِذَا بَاعَ لَمْ يَخْمِدْ وَلَا يَدْلَسْ وَ فِيمَا بَيْنَ ذَلِكَ لِأَحْلِفُ. (الكافي، ج ۵).

۴- قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): مَنْ بَاعَ وَ اشْتَرَى فَلْيَجْتَنِبْ خَمْسَ خِصَالٍ وَالْأُولَى فَلَا يَبِيعَنَّ وَلَا يَشْتَرِيَنَّ: الْرَبَا وَ الْخَلْفَ وَ كِتْمَانَ الْعَيْبِ وَ الْخَمْدَ إِذَا بَاعَ وَ لَذَمَ إِذَا اشْتَرَى.

۳- صداقت

رسول خدا (ص) می فرماید: پاکیزه ترین درآمد، کسب تاجرانی است که در داد و ستد دروغ نمی گویند، در امانت خیانت نمی کنند، خلف وعده نمی کنند، به هنگام خرید بدگویی و به هنگام فروش ستایش نمی کنند، به هنگام سودمند نبودن معامله در فروش کالا امروز و فردا نمی کنند و هنگام سودآوری در دریافت سختگیری ندارند.^۱

۴- پذیرش پشیمانی خریدار

رسول اکرم (ص) به حکیم بن حزام اجازه تجارت نداد، مگر پس از آن که تعهد گرفت که پشیمانی طرف معامله را بپذیرد، به تنگدست مهلت دهد و حق را رعایت کند؛ به سود او باشد یا نباشد.^۲

۵- آسان گیری در تجارت

رسول خدا (ص) می فرماید: خدای متعال آسان خریدن و آسان فروختن را دوست دارد.^۳

۶- حفظ منبع درآمد

امام صادق (ع) می فرماید: هرگاه روزی تو از پیشه ای تامین شود آن را حفظ کن [شغلت را تغییر نده].^۴ و نیز فرمود: اگر بازرگان از تجارتی سود نمی برد، به تجارتی دیگر روی آورد.^۵

۷- تجارت در وطن

امام سجاد (ع) می فرماید: تجارت در وطن مایه سعادت مندی مرد است.^۶

در احادیث دیگری نیز به رفتارهای ناپسند در داد و ستد اشاره شده است که عبارتند از: ناجوانمردی، ربا، بازارگردی، سوگند در داد و ستد و فریب در معامله (غش در معامله). (جوادی آملی، ۱۳۹۱).
امام صادق (ع) می فرماید: سود گرفتن مؤمن از مؤمن ریاست. مگر اینکه قیمت جنس بیش از صددرهم باشد. در آن صورت می تواند هزینه روزش را سود بگیرد و اگر قصد خریدار، تجارت باشد می تواند با ارفاق سود بگیرد.^۷

در احادیث آمده که آرد فروشی نزد امام صادق (ص) آمد. آن حضرت به او فرمود: از آمیختن جنس و فریدن دادن بهره‌یز، زیرا که هرکه بفریبد، در مالش فریب خورد و اگر مالی نداشته باشد، درخاندانش فریب خورد^۸ و نیز فرمود: از مانیست که در داد و ستد، ما را بفریبد.^۹
همچنین در آیات و احادیث دیگری بر فعالیت های مولدی چون کشاورزی به سبب تاثیر اساسی آن در زندگی مردم و رونق اقتصادی جامعه، دامداری و صنعت تاکید فراوان شده است. (جوادی آملی، ۱۳۹۱).

(بحارالانوار، ج ۱۰۰)

۵- اِنَّ اَطْيَبَ الكَسْبِ، كَسْبُ التَّجَارَةِ الَّذِيْنَ اِذَا حَدَّثُوْا لَمْ يَكْذِبُوْا، وَاِذَا اُتْمِنُوْا لَمْ يَخُونُوْا، وَاِذَا وُعِدُوْا لَمْ يَخْلِفُوْا، وَاِذَا اشْتَرَوْا لَمْ يَذُمَّوْا، وَاِذَا باعُوْا لَمْ يَطْرُوْا، فَاِذَا كَانَ عَلَيْهِمْ لَمْ يَمْطَلُوْا، وَاِذَا كَانَ لَهُمْ لَمْ يُعْسِرُوْا. (الجامع الصغير، ج ۱)

۱- اِنَّ رَسُوْلَ اللهِ (ص): لَمْ يَأْذَنْ لِحَكِيْمِ بْنِ حِزَامٍ بِالتَّجَارَةِ حَتَّى ضَمَّنَ لَهُ اِقَالَه النَّادِمِ وَاِنْظَارَ الْمُعْسِرِ وَاخْذَ الحَقِّ وَاِفْيَاوْغِيْرُوْا فِ. (الكافي، ج ۵)

۲- اِنَّ اللهَ تَعَالَى يَحِبُّ سَمْحَ البَيْعِ وِ سَمْحَ الشَّرَاءِ (الجامع الصغير، ج ۱)

۳- اِذَا رَزَقْتَ مِنْ شَيْءٍ فَالْزَمَهُ. (الفقيه، ج ۳).

۴- اِذَا نَظَرَ الرَّجُلُ فِي تِجَارَةٍ فَلَمْ يَرَفِيْهَا شَيْئًا فَلْيَتَحَوَّلْ اِلَى غَيْرِهَا. (الكافي، ج ۵)

۵- مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ اَنْ يَكُوْنَ مَتَجِرًا فِي بِلَادِهِ. (الفقيه، ج ۳)

۶- رِبْحُ الْمُؤْمِنِ عَلَى الْمُؤْمِنِ رَبًّا اِلَّا اَنْ يَشْتَرِيَ بِاَكْثَرِ مِنْ مِائَةِ دِرْهَمٍ فَارْبِحْ عَلَيْهِ قُوْتِ يَوْمِكِ اَوْ يَشْتَرِيهِ لِلتَّجَارَةِ فَارْبِحُوا عَلَيْهِمْ وَاَرْفَقُوا بِهِمْ. (الكافي، ج ۵)

۷- دَخَلَ عَلَيْهِ رَجُلٌ يَبِيْعُ الدَّقِيْقَ، فَقَالَ: اَيَّاكَ وِ الْعِيْشَ، فَاَنْ مَنْ عَشَّ عَشَّ فِي مَالِهِ، فَاَنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَالٌ عَشَّ فِي اَهْلِهِ. (الكافي، ج ۵).

۸- لَيْسَ مِنْتَا عَشْنَا. (الكافي، ج ۵).

۸- نتیجه گیری

اخلاق با ایجاد روحیه تعادل از ظهور چالش ها و درگیری ها در حوزه اجتماعی پیشگیری می کند و با انتشار ارزش های انسانی در میان اعضای جامعه، وفاق و همبستگی را افزایش می دهد. توجه به اخلاق کسب و کار نه تنها در تقویت هنجارهای اجتماعی موثر است بلکه می تواند بر کارآمدی عملکرد سیستم های مدیریتی و اقتصادی نیز بیافزاید. اخلاق کسب و کار می تواند نوعی انضباط و اعتماد در تصمیم گیری ایجاد کند.

جدا کردن اخلاق از کسب و کار می تواند فاجعه آفرین باشد. با نگاهی به تاریخ فعالیت های اقتصادی بشر، می توان این نکته را تأیید کرد که ضعف اخلاق حرفه ای در کسب و کار موجب بروز مشکلات بسیاری در جوامع بشری شده است. بروز مشکلات زیست محیطی در دنیای معاصر، بروز فجایع انسانی، شکل گیری کسب و کارهای ضد اخلاقی (تجارت مواد مخدر، قاچاق انسان) و تخریب پیوسته محیط زیست، ناشی از نبود نظام اخلاقی در کسب و کار و تجارت است.

در منابع دین اسلام و علی الخصوص قرآن و نهج البلاغه، به همه باید ها و نیایدها و الزامات زندگی فردی و اجتماعی انسان پرداخته شده است. محور اصلی در کسب و کار، انسانیت انسان است و سرمایه و سود و تولید در خدمت ارزش های انسانی است. در صورت التزام به اخلاق کسب و کار از منظر اسلامی، فضای آکنده از صداقت، عدالت، اعتماد، رعایت استاندارد کالا بر بازار حاکم خواهد شد و این خود تضمین کننده امنیت اقتصادی و در راستای افزایش کارایی در بلند مدت است.

بر مبنای نظام اخلاقی اسلام، ملاک نهایی اخلاق، خداست و هر رفتاری که مقرب به او باشد فضیلت است و هدف نهایی تخلق، تقرب به اوست و چنین ملاکی، هم حسن فعل را تأمین می کند و هم حسن فاعلی را تضمین می کند. در اسلام، هر نوع کسب و کاری که عناصر اخلاقی را مخدوش سازد، مورد تأیید شریعت نیست، به همین خاطر کسب درآمد از راه حيله در معامله، ارائه اطلاعات غلط، به مشتری، احتکار، ربا و امثال آن حرام می باشد.

کسب رضایت الهی از اصول اولیه اخلاق بازرگانی و کسب و کار در اسلام بوده و بر این اساس بازرگان و بازاریاب مسلمان از هرگونه مفسده و حرامی اجتناب می ورزد.

منابع و ماخذ

- آریانیپور کاشانی، منوچهر، (۱۳۸۵). فرهنگ جامع آریانیپور. تهران: جهان رایانه.
- السیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر، (۱۴۰۴ ق). جامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر. (چاپ یکم). بیروت: دارالفکر.
- ایروانی، جواد، (۱۳۸۳). « اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث ». مجله تخصصی الهیات و حقوق، ۱۴، بیات، غلام رضا، (۱۳۸۶). بررسی تطبیقی اخلاق تجارت در جهان امروز و اسلام. رساله دکتری. تهران.
- توکلی، محمد جواد، (۱۳۸۹). درآمدی بر فلسفه اخلاق تجارت با رویکردی اسلامی. معرفت اقتصادی، ۱، جواد آملی، عبدالله، (۱۳۹۱). مفاتیح الحیاه. (چاپ هفتاد و دوم). قم: اسراء.
- حرانی، ابومحمد بن علی بن حسین، (۱۳۸۲). تحف العقول. (ترجمه صادق حسن زاده)، قم: آل علی.
- حسینی، لیلیا، (۱۳۹۰). اخلاق حرفه ای درآموزه های اسلام. کار و جامعه، ۱۳۶، دادگر، یدالله، (۱۳۸۵). اخلاق بازرگانی (وکسب و کار) از منظر اقتصاد و اقتصاد اسلامی. پژوهشنامه بازرگانی، ۳۸، دلشاد، تهرانی، مصطفی، (۱۳۷۹). اخلاق کار در سیره نبوی. فصلنامه پژوهش، ۵، شریفی، احمد حسین، (۱۳۸۴). آئین زندگی، اخلاق کاربردی. قم: دفتر نشر معارف.
- علمی، محمد، (۱۳۸۷). اخلاق در تجارت، رهنمودهای اخلاقی برای موفقیت در کسب و کار. تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانی.
- فرامرزی راملی، احد، (۱۳۸۳). اخلاق حرفه ای. (چاپ یکم). تهران: انتشارات مجنون.
- فرامرزی راملی، احد، (۱۳۸۸). اخلاق حرفه ای در تمدن ایران و اسلام. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

فرامرز قراملکی، احد، (۱۳۸۳). روش شناسی مسئولیت پذیری در سازمان. علوم اجتماعی، اندیشه حوزه، ۴۹ و ۵۰.

قرآن کریم

کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵). الکافی. (چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.

گاستافسون، اندرو، (۱۳۸۵). حمایت از کل گرای اخلاقی، پاسخی به رویکردهای دینی در اخلاق کسب و کار. (ترجمه حمدحسین نوروزی).

گئورگه، ریچارد، (۱۳۸۵). تاریخچه اخلاق کسب و کار. (ترجمه جواد ابراهیمی). تهران: مرکز ملی مطالعات جهانی شدن.

مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۴ ق). بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.

مجلسی، محمد باقر، (۱۳۸۷). حلیه المتقین، در آداب سنت ها و اخلاق اسلامی. مشهد: هاتف.

معارفی، غلام رضا، (۱۳۸۸). بررسی مبانی اخلاق پزشکی در اندیشه شیعی باتکیه بر آیات قرآن کریم و احادیث نهج البلاغه. مجله علمی پژوهشی دانشگاه شاهد، دانشور، ۱۶، ۸۳.

معصومی نیا، غلام علی، (۱۳۸۶). اخلاق اقتصادی، مبانی بینشی، آموزه ها و آثار. اقتصاد اسلامی، ۲۶.

موسوی بجنوردی، سید محمد حسن آقابزرگ، (۱۴۱۹ ق). القوائد الفقهیة. (چاپ یکم). قم: الهادی.

نراقی، محمد مهدی، (۱۳۷۹). جامع السعادات. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

نهادوندیان، محمد، (۱۳۸۵). اخلاق کسب و کار در محیط جهان. تهران: مرکز ملی مطالعات جهانی شدن.

ونوس، داور، خانی جزنی، جمال، (۱۳۸۰). اصول اخلاق بازرگانی در اسلام. دانش و توسعه، ۱۳.

هاشمی، سید رضا، (۱۳۷۵). تجارت، دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.

Beekun, Rafik Issa. (۱۹۹۷). Islamic Business Ethics, USA: The International Institute Of Islamic Thought.

Ferrell, O. c & Fraedrich. (۱۹۹۷). Business Ethics, Ethical Decision Making and cases, ۳rd ed, Boston, New York: Houghton Mifflin company.

Jones, c. et. al. (۲۰۰۵). for Business ethics, London & New York: Routledge.

Mahajan, Pallavi. (۲۰۱۱). Business ethics, in the seenario of corporate Goernance.

Putman, R. (۱۹۹۳). civic Tradition, Princeton university Press.